

Dubrovnik 1970–72., Aurora i Vespera u Malom Lošinj 1974–77., Kamensko u Donjem Lapcu 1977–78., Turističko-rekreacijski centar Mihanović u Tuheljskim Toplicama 1980–83., i dr.); poslovnih zgrada (neboder u Ilici 1 1959., robna kuća NA-MA na Kvaternikovu trgu 1968. i u Kustošiji 1970., zgrada INA – Naftaplina u Šubićevoj ulici 1979–83., Importanne Galleria na Iblerovu trgu 1992–99. u Zagrebu, robna kuća Trudbenik u Zelini 1976–79., i dr.); stambenih zgrada (Savica – Blok IV u Zagrebu 1977–83., stambeno naselje Slavonija I i II u Slavonskome Brodu 1978–82., stambene zgrade K2-3, K2-4 i K2-5 na Jarunu 1981. i stambeno-poslovna zgrada Hypobanke na Martinovki 1992–96. u Zagrebu, i dr.); industrijske arhitekture (željezara u Varešu 1952., vodotor-njevi u Sisku 1953., Belišću 1960. i Vukovaru 1964–65., tvornice stakla Straža u Humu na Sutli 1954., dizala Radnik u Zagrebu 1955–56., karbida i cijanamida Dalmacija u Dugom Ratu 1955–58., Termoelektrana – toplana I 1958. i II 1978. u Zagrebu, tvornice namještaja Florijan Bobić u Varaždinu 1958., celuloze i papira u Belišću 1959–83. i Plaškom 1960., Gavrilović u Petrinji 1958–75., Janko Gredelj 1958–67., Tvornica ulja 1959–69., Josip Kraš 1962–64. i RIZ 1964. u Zagrebu, i dr.); zdravstvenih zgrada (domovi zdravlja u Jastrebarskom 1954., Novoj Gradiški 1962., Slatini 1963., Đakovu 1965., Dvoru na Uni 1965., Županji 1965., Belom Manastiru 1965., Okučanima 1976–77., bolnice u Puli 1957., Lovranu 1958., Novoj Gradiški 1958., Virovitici 1974., Laboratorij Imunološkoga zavoda 1959. i knjižnica Istraživačkog instituta Plive 1970. u Zagrebu, i dr.); zgrada za kulturu i obrazovanje (kinodvorana Studentskoga centra 1957., adaptacija zgrade Narodnih novina, danas Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1978., osnovna škola Ivana Gundulića 1959., tehnička škola Rade Končar, danas Strojarska tehnička škola Frana Bošnjakovića, u Voltinom naselju 1964–70., sve u Zagrebu i dr.); sportske arhitekture (Zimski bazen Mladost 1952–56., stadion na Šalati 1956., žičara Sljeme 1963. u Zagrebu i dr.) te prostornoga planiranja.

LIT.: *Arhitektonski projektni zavod Plan*. Zagreb, 1983.

arhitektura, djelatnost i umijeće projektiranja građevina i njihova estetskog oblikovanja.

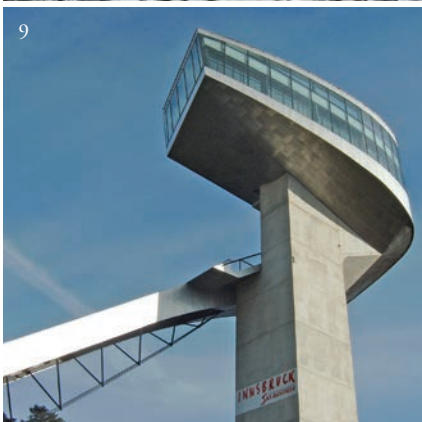
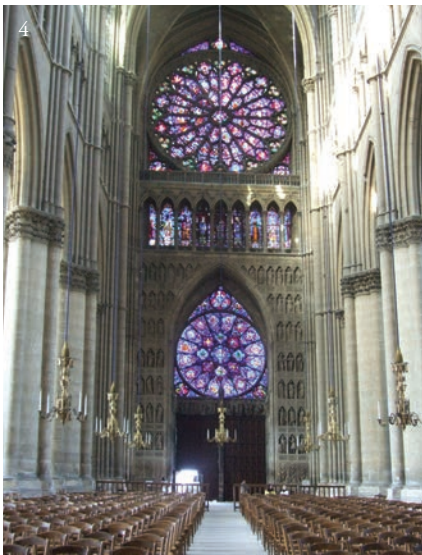
Arhitektura je kompleksna djelatnost koja obuhvaća mnogobrojne grane ljudske aktivnosti od antropologije, ekonomije, povijesti umjetnosti, etike, estetike do medicine, matematike, konstrukcijskih metoda, ispitivanja materijala, znanosti o statici i mehanici i dr., ona oblikuje naš svijet, okvir je i pozadina života. Arhitekt i teoretičar arhitekture akademik Andro Mohorovičić definirao je arhitekturu u člancima za *Enciklopediju likovnih umjetnosti* (1959) i *Tehničku enciklopediju* (1963) Leksikografskoga zavoda: »Arhitektonska djelatnost

predstavlja u biti umijeće izgradnje građevina sa svrhom stvaranja unutarnjih organiziranih prostora namijenjenih najrazličitijim potrebama čovjekova života i njegove aktivnosti... Cjelovita arhitektonska kreacija sastoji se iz rješenja dviju osnovnih grupa komponenata, od kojih je jedna tehničke prostorno-konstruktivne prirode, a druga je idejne i emotivne prostorno-doživljajne i oblikovno-doživljajne naravi.«

Arhitektura je odraz i izraz društvenih kretanja, često i izraz moći vladajućih svjetovnih i religijskih struktura kao i gospodarskih čimbenika. O tom fenomenu svjedoči povijest oblikovanja arhitekture. Monumentalni egipatski hramovi i grobišta potvrđivali su božanski status faraona, ali služili su i fascinaciji bespravni narodnih masa. Grčki polis odlikovao se demokratskim javnim prostorima kao što su *agora* ili *teatar*. Rimska je građevna kultura preuzela grčku nadopunjavajući je razvojem inženjerskih konstrukcija potrebnih za održavanje imperija. Rimljani su razvili geometrijsku strukturu gradova s dvije glavne osi, *decumanus* i *cardo*, još i danas vidljive u hrvatskim gradovima rimskoga podrijetla. Srednjovjekovni grad svojom organskom strukturom potpuna je suprotnost antičkomu, a dominacija religijske arhitekture izražava se u prostornoj i konstrukcijskoj savršenosti metafizičkih prostora katedrala. Renesansa afirmira antičku, no akteri više nisu samo feudalci i crkva već i sve razvijenije građanstvo. U merkantilnim kapitalističkim društvima razvija se funkcionalnost građenja, ali diferencijacija u klasnom smislu ostaje značajka arhitekture toga doba. S druge strane arhitektura oblikuje i humane, socijalne, edukativne, umjetničke potrebe i zadaće društvenih zajednica na najrazličitije načine u povijesnom kontinuumu. Arhitekturu nije moguće promatrati odvojeno od → urbanizma, a njihovo simultano djelovanje imalo je tijekom svih povijesnih razdoblja odlučan utjecaj na dinamiku razvoja društva – bilo u smislu dominacije i hijerarhije ili demokratizacije i humanosti.

Teorija arhitekture

Od antike do XXI. st. građenje je uvijek pratila teorija, koja ga je i usmjeravala (→ teorija i povijest arhitekture). Njome su se bavili arhitekti, filozofi, književnici, sociolozi, psiholozi, etnografi, antropolozi. Rimski arhitekt i vojni inženjer Marko Vitruvije Polion, suvremenik Julija Cezara, prvi poznati teoretičar arhitekture, napisao je djelo *O arhitekturi* (*De architectura*, 10 knjiga, nakon 27. pr. Kr.) u kojem se referirao i na grčke teoretičare, a teme se odnose na školovanje arhitekata, tipove javnih i stambenih zgrada, konstrukciju i materijale, izgradnju vodovoda, čak i na građevinsku mehanizaciju. U doba renesanse Vitruvijevo je djelo ponovno dobilo na značenju, a njegov utjecaj trajao je sve do kraja historicizma u XIX. st.

ARHITEKTURA – 1. Abu Simbel, Egipat; 2. starogrčko kazalište u Epidauru; 3. panorama Firence; 4. unutrašnjost katedrale u Reimsu; 5. Le Corbusier, *La Cité Radieuse*, Marseille, foto: A.D.P.; 6. Walter Gropius, zgrada Bauhause, Dessau; 7. Frank Lloyd Wright, kuća Fallingwater na Bear Runu, Pennsylvania; 8. Oscar Niemeyer, zgrada parlamenta, Brasília; 9. Zaha Hadid, skijaška skakaonica, Innsbruck; 10. Lina Bo Bardi, Muzej umjetnosti, São Paulo

ARHITEKTURA,
Stjepan Planić, Okrugla vila
Fuhrmann na Gornjem
Prekrižju 30 iz 1935., Zagreb

U suvremenoj diskusiji još je uvijek prisutan nje- mački arhitekt i teoretičar Gottfried Semper (1803–79). Važni su i utjecajni njegovi tekstovi *O građevnim stilovima* (*Über die Baustille*), *Princip odijevanja u građevnoj umjetnosti* (*Prinzip der Bekleidung in der Baukunst*) te *Privremene primjedbe o oslikanoj arhitekturi i plastici u antici* (*Vorläufige Bemerkungen über bemalte Architektur und Plastik bei den Alten*). Razvoj arhitektonskih stilova vidio je kao povijesni razvoj određenih i općevažećih ti- pova, dok je slobodna volja kreativnoga ljudskog duha najvažniji čimbenik. Analogija arhitekture i odijevanja za Sempera počinje primarnim elemen- tom – čvorom kao »najstarijim tehničkim simbo- lom«, dok repeticijom čvora nastaje tkanje. Temporalno tekstilno odijevanje primarnih konstrukcija postaje stalnim produhovljenim elementom.

Oko 1900. bečki su arhitekti i teoretičari Otto Wa- gner i Adolf Loos radikalno prekinuli s historiciz- mom i otvorili put modernoj arhitekturi. Loos je ekspresivno izrazio moderne ideje: »Umjetničko djelo nastaje bez potrebe za njim. Kuća ispunjava potrebu. Umjetničko djelo nije nikome odgovorno,

ARHITEKTURA,
Alfred Albini, kuća Arko u
Basaričekovoj ulici 24 iz
1940., Zagreb

kuća je odgovorna svakome« te naveo »arhitektura kod ljudi pobuđuje raspoloženja«. Dakle, zadaća je arhitekta omogućiti ta raspoloženja. »Evolucija kul- ture kreće se od ornamenta do njegova odsustva«, napisao je Loos u tekstu *Ornament i zločin* (*Orna- ment und Verbrechen*, 1907) kojim je odlučujuće utjecao na razvoj moderne arhitekture, a koji je bio rano objavljen i u Hrvatskoj. Loos je revolucio- nirao tlocrt, a time i prostornost svojim prostornim planom (*Raumplan*).

Le Corbusier (pravim imenom Charles Édouard Jeanneret), urbanist, slikar, teoretičar i dizajner, bio je i najutjecajniji arhitekt XX. st. Znatno je utjecao na novo građenje proklamirajući ideju pet točaka nove arhitekture: stupovi (piloti) podižu građevnu masu od tla; slobodni tlocrt (*plan libre*); skeletna konstrukcija; slobodna fasada; prozori u obliku tra- ke; krovni vrt. Corbusier je inicirao i revolucionar- nu promjenu u tehnologiji građenja afirmirajući beton, kako za konstruktivne elemente tako i za oblikovanje fasada. Svojim urbanističkim studija- ma *Suvremeni grad* (*Ville contemporaine*, 1922), *Plan Voisin za Pariz* (*Plan Voisin pour Paris*, 1925) i *Blistavi grad* (*Ville radiieuse*, 1930) radikalno je pre- kinuo s gradom ulica i trgova, a predlagao je slo- bodne objekte u zelenilu, široke prometnice, odvo- jene pješačke komunikacije. Optimistično i pozitivistički vjerovao je u snagu idealno uređenog okoliša da omogući i idealno društvo.

Pokreti i institucije

Među najvažnijim institucijama modernoga pokreta bio je CIAM (Congrès internationaux d'architecture moderne: Međunarodni kongresi moderne arhitekture). Jedan od razloga njegova osnivanja bila je težnja za afirmacijom moderne ar- hitekture, budući da su u to doba mjerodavni čim- benici još uvijek preferirali povijesne stilove. Prema hrvatskom arhitektu ernestu Weissmannu, povije- sni je zadatak CIAM-a bio srušiti »Bastillu Beaux Artsa« u području arhitekture, u čemu je uspio, otvorivši put većoj kreativnosti u arhitekturi i urba- nizmu te primjeni novih materijala i novih tehnolo- gija u građevinarstvu. Prvi kongres održan je 1928. u dvorcu La Sarraz kraj Ženevskoga jezera. Teme su bile utjecaj moderne tehnike na arhitekturu, stan- dardizacija i urbanizam, a vodeće su osobe bili Le Corbusier i Siegfried Giedion. Četvrti kongres odr- žan je 1933. na brodu *Patris* između Marseillea i Ate- ne, potom u Ateni. Velika tema bila je »funkcional- ni grad« što je rezultiralo Atenskom poveljom. S → Radnom grupom Zagreb, koja je bila nacional- na skupina CIAM-a, Weissmann je predložio verzi- ju Atenske povelje naglašenije orijentiranu prema socijalnim problemima i transformaciji društva.

Nizozemski pokret De Stijl i umjetnička škola Bau- haus avangarda su nove arhitekture, a zajednička značajka bila im je integrativno djelovanje arhitekta- ta i umjetnika. De Stijl je nastao u Leidenu 1919.

inicijativom Thea von Doesburga s kojim su među ostalima surađivali slikar Piet Mondrian te arhitekti Jacobus Johannes Pieter Oud i Gerrit Thomas Rietveld. Proklamirana je čista apstraktna umjetnost, a u arhitekturi su važni ritam i tenzija među apstraktnim elemenatima, dok je svaka dekoracija isključena. Integrativnu umjetničku školu Bauhaus osnovao je 1919. u Weimaru Walter Gropius. Demokratski princip škole nije radio razliku između umjetnosti i obrta. Između 1919. i 1933. u školi se realizirao kompleks klasične avangarde modernoga pokreta. Nacisti su 1933. zabranili Bauhaus, a njegovi profesori W. Gropius, Ludwig Mies van der Rohe i Marcel Breuer emigrirali su u SAD, gdje su ostvarili važne domete američke arhitekture. Na američkoj sceni dominirali su Frank Lloyd Wright, autor nekih od najpoznatijih građevina na svijetu poput muzeja Guggenheim u New Yorku i kuće Fallingwater na Bear Runu (Pennsylvania), te Louis Kahn, koji je kontrastiranjem teških volumena i svijetlih intervala stvarao arhitekturu intenzivne pojavnosti.

Funkcionalistički modernizam ubrzo je prigrllila građevinska industrija, što je u najviše slučajeva rezultiralo njegovom banalizacijom. Teoretičar arhitekture Boris Magaš naveo je kako je tanka granica između Miesova poimanja tehnologije i krive interpretacije te zablude, a način primjene Atenske povele otvorio je široke mogućnosti deformacija. Reakcija arhitektonске struke pokazala se s jedne strane u pokretu postmoderne, a s druge u dosezima kasnoga modernizma. Postmoderna klasicističkoga smjera, koji se pokazivao u traženju »zaboravljenog jezika arhitekture«, predstavljena je 1980. na Venečijanskom bijenalu pod naslovom *Prisutnost prošlosti* (*Presenza dell' Passato*). Sudionici te struje bili su američki arhitekti Charles Jencks, Robert Charles Venturi, Charles Willard Moore i Philip Johnson, te europski Hans Hollein, Ricardo Bofill, James Stirling, braća Léon i Rob Krier te Paolo Portoghesi. Na pretposljednem kongresu CIAM-a 1956. u Dubrovniku profilirala se skupina tada mladih arhitekata koji su se zauzeli za novo promišljanje modernoga pokreta: Alison i Peter Smithson, Aldo van Eyck i Jaap Bakema. Bez pogleda unatrag stvarao je niz europskih arhitekata, među ostalima skandinavski arhitekti Alvar Aalto, Jørn Utzon i Sverre Fehn, a s mediteranskoga područja Álvaro Siza, Gino Valle i Carlo Scarpa koji je revolucionirao građenje u kontekstu.

Potkraj XX. st. pozornost su pobudili teoretičari Gaston Bachelard i Juhani Pallasmaa baveći se holističkim djelovanjem arhitekture, njezinim nefizičkim učincima. U knjizi *Poetika prostora* (*La poétique de l'espace*, 1957) Bachelard je razvio fenomenologiju imaginarnoga pri čemu se oslanja na psihoanalitička istraživanja. Naslovi knjiga Pallasmaa upućuju na egzistencijalne poetske stavove: *Oči kože. Arhitektura i osjetila* (*The Eyes of the*

Skin. The Architecture and the Senses, 1996), *Ruka koja razmišlja* (*The thinking Hand*, 2009), *Utjelovljena slika. Imaginacija i slikovitost u arhitekturi* (*The Embodied Image. Imagination and Imagery in Architecture*, 2011). Svojim kritičkim promišljanjem on utvrđuje kako se u moderno doba arhitektura usredotočila prije svega na vizualnu, točnije, na geometrijsku, konačnu formu te su posljedično druge iskustvene dimenzije života poput materijalnosti i taktilnosti ostale nezamijećene. Doživljajne vrijednosti o kojima govore navedeni teoretičari moguće je iskusiti u arhitekturi španjolskoga biroa RCR arhitekti ili radovima Petera Zumthora kao i Smiljana Radića.

Otvaranjem Centra Pompidou u Parizu 1977. dogodila se prava arhitektonska revolucija. Arhitekti Renzo Piano i Richard Rogers okrenuli su uobičajenu unutrašnjost kuće prema van. Ostakljeni elevatori, instalacijski uređaji, čelične konstrukcije čine aktivnu fasadu koja komunicira s gradom. Uz R. Rogersa (zgrada Lloydja u Londonu), svojim inovativnim, futurističkim građevinama važan je predstavnik *high-tech* smjera i Norman Foster (banka Hong Kong & Shanghai, zgrada Reichstag u Berlinu).

Kraj XX. st. i početak XXI. st. bilo je doba »arhitekata-zvijezda«, koji su većinom pripadali smjeru dekonstruktivizma ili nizozemskoj »dijagramskoj« arhitekturi. Dekonstruktivizam, kojega su glavni akteri bili Zaha Hadid, Frank Gehry, biro Coop Himmelb(l)au, dijelom i Rem Koolhaas, rušio je principe moderne arhitekture svojstvima kao što su fragmentacija, asimetrija, disharmonija i nelinearnost. Takvi skulpturalni objekti postali su prave ikone, poput Gehryjeve zgrade Guggenheimova muzeja u Bilbao. Rem Koolhaas, školovan u glasovitoj londonskoj školi Architectural Association, u Rotterdamu je 1984. osnovao ured OMA (Office

ARHITEKTURA,
Drago Galić, višestambena
zgrada u Vukovarskoj ulici
35–35A iz 1953., Zagreb

ARHITEKTURA,
Bernardo Bernardi, interijer
Radničkoga sveučilišta Moša
Pijade, danas Pučkoga
otvorenog učilišta,
iz 1961., Zagreb

for Metropolitan Architecture), djelovanje kojega se zasniva na konceptualnim procesima i istraživačkim metodama, što se odražava u grafičkim prikazima – dijagramima kao bazama za daljnje projektiranje. Jeana Nouvela ne može se uvrstiti u određene smjerove, no projektom Muzeja arapskoga svijeta izgrađenoga 1987. u Parizu postavio je posve nova mjerila, i to ne samo inovativnom primjenom tehnologije stakla. Svojom autohtonošću i kvalitetom ističe se i rad arhitekata Herzog & de Meuron. »Arhitekti – zvijezde«, većinom ovjencani i najvećim nagradama, postavši tako traženi *brand*, izgradili su mnoge raskošne reprezentativne objekte u arapskim zemljama i na Dalekom istoku. Osobito su vrijedni pozornosti doprinosi japanskih arhitekata kao što su Tadao Ando, Toyo Ito, Shigeru Ban, Kengo Kuma i SANAA (Kazuyo Sejima i Ryue Nishizawa). Najkasnije nakon visoko-modernističke izgradnje Brazilije i majstorskih kreacija Oscara Niemeyera pogled stručne javnosti usmjeren je prema Južnoj Americi gdje se permanentno ostvaruje uzbudljiva nova arhitektura. Od kraja XX. st. sve se više učvršćuje svijest o potrebi ekološkog građenja, kako u primjeni materijala tako i štednjom resursa. U tom se svjetlu pokazuje ponovna uporaba i prenamjena postojećih objekata.

Arhitektice su se kao autonomne autorice mogle afirmirati tek sredinom XX. st. Pionirski rad u smislu samostalnog djelovanja žena arhitekata ostvarila je bečka arhitektica Margarete Schütte-Lihotzky socijalno angažiranom arhitekturom. Charlotte Perriand bila je članica CIAM-a i Le Corbusierova suradnica, Eileen Gray bila je dizajnerica čiji se objekti i nakon 100 godina još proizvode i upotrebljavaju. Talijanka Lina Bo Bardi izgradila je u São Paulu impresivne, nehijerarhijske objekte poput Muzeja umjetnosti i Centra za slobodno vrijeme i rekreaciju radnika SESC Pompeia. Jedna od najutjecajnijih osoba u arhitekturi druge polovice XX. st. bila je Zaha Hadid, autorica inovativnih, vizio-

narskih arhitektonskih djela. Irske arhitektice Yvonne Farrell i Shelley Mc Namara (Grafton Architects) dobitnice su najviših arhitektonskih nagrada i profesorice na uglednim arhitektonskim fakultetima. Važan je i dojmljiv socijalno angažirani rad Yasmeen Lari u Pakistanu, Marine Tabassum u Bangladešu i Anupame Kundoo u Indiji.

Arhitektura u Hrvatskoj

»Od Svetog Križa ninskog i Donata zadarskog iz naše predromaničke faze, od romaničkih katedrala i rapskih zvonika, dubrovačkog klaustara Mihoča baranina, splitskog zvonika Sv. Duje, bezbroja (još nigdje ne spomenutih i obrađenih) romaničkih kuća Šibenika, Splita, Trogira, Zadra, trogirskih ostvarenja Radovana, pa romaničko-gotičke panonske arhitekture koja je osim nekoliko fragmenata potpuno devastirana, ili dalmatinsko-istarske iz tvrdog kamena još sačuvane, Jurjeve gotičko-renesansne faze, dubrovačke renesanse Paskoja Miličevića, obitelji Andrijića i drugih, koja se u monumentalnim zdanjima Dvora, Divone, Velikog Vijeća, Sv. Spasa i u intimnim ljetnikovcima vlastele i pučana specifično izrazila, preko zagrebačko-varaždinskog baroka i rokokoa do klasicizma Bartola Felbingera i »moderne« Viktora Kovačića provijava jedna jedinstvena crta, jedna jedinstvena misao naše arhitekture koja je u pojedinim ostvarenjima, ovdje nasumce spomenutim, zasjala neobično intenzivno. Ta jedinstvena arhitektonska misao, gledana danas u retrospektivi pokazuje nam se sve aktualnija i životnija, jer je uvijek bila astilska (u bečkom historijsko-umjetničkom smislu).« Glasoviti citat iz teksta *Arhitektonska moderna u Hrvatskoj* (1952) arhitekta i profesora Nevena Šegvića na vrlo koncizan način ocrtava povijest hrvatske arhitekture.

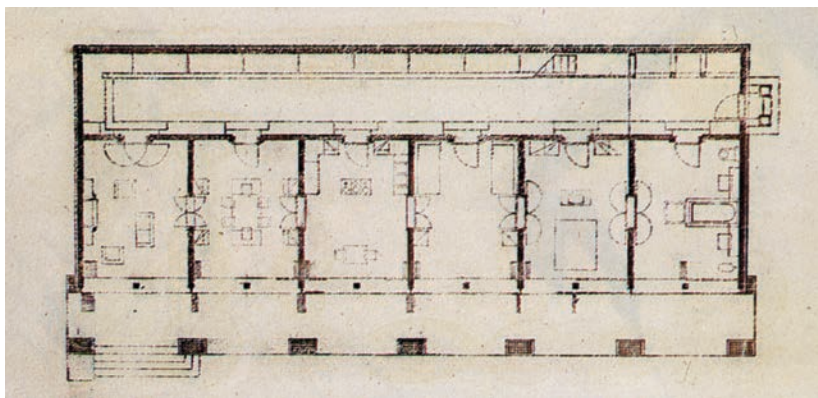
Godina 1900. bila je presudna za daljnji tijek razvoja arhitekture u Hrvatskoj. Arhitekt Viktor Kovačić tada se vratio s najelitnije arhitektonske škole Austro-Ugarske Monarhije – likovne akademije u Beču te je u časopisu *Život* objavio tekst *Moderna arhitektura* u kojem je prenio ideje svojega učitelja O. Wagnera, tada najcjenjenijeg arhitekta Monarhije. Kovačić piše kako je arhitektura umjetnost i kao takva mora biti individualna i slobodna, govori o ulozi arhitekta u društvu, o slaganju forme i strukture, o funkcionalnosti te logičnoj uporabi materijala. Kovačić odlučno prekida s povijesnim stilovima i oštro odbacuje gotizaciju zagrebačke katedrale i uništavanje njezinih povijesnih slojeva. Godine 1905. s kolegama Vjekoslavom Bastlom, Stjepanom Podhorskim i Edom Šenom osnava je → Klub hrvatskih arhitekata s ciljem uspostave dostojanstva, autonomnosti i slobode arhitektonske profesije. Njegova zagrebačka remek-djela poput kuće Frank, palače Slaveks i vile Frangeš dio su kulturnog identiteta grada i pokazuju pripadnost »Losovu racionalističkom prosvjetiteljstvu«, čije su

teoretske pozicije kao i njegove realizacije bile značajne za razvoj moderne arhitekture u Hrvatskoj. Osim Kovačića važni promicatelj Loosovih ideja bio je Zlatko Neumann, njegov učenik i bliski suradnik, osobito na projektu kuće Tzara u Parizu.

Do propasti Monarhije 1918. u Hrvatskoj nije bilo arhitektonske škole pa su se arhitekti školovali u Beču, Grazu, Dresdenu i Pragu, što je imalo i izvjesni pozitivan učinak vremenski sinkronoga prihvaćanja modernih tendencija. Od 1920-ih može se govoriti o prevladavajućoj afirmaciji moderne protagonisti koje su već bili školovani na zagrebačkom → Tehničkome fakultetu (sv. 4), a od 1925. i na Akademiji likovnih umjetnosti gdje je Drago Ibler vodio arhitektonski odjel (→ Arhitektonski odjel Akademije likovnih umjetnosti). Tada je započeo i sve veći utjecaj Le Corbusierovih teoretskih i realnih dostignuća pa su neki mladi arhitekti poput E. Weissmanna i → Jurja Neidhardta bili i suradnici Corbusierova ureda. Ipak nisu zauzeta dogmatska stajališta, već je postojala višeslojna arhitektonska orijentacija koja je s jedne strane bila vezana uz internacionalni stil, dok se s druge strane razvio otpor prema uopćavanju, a da pritom nije došlo do narativnosti ili vernakularnog stila. Arhitekti su vodili računa o zahtjevima različitih konteksta i o specifičnim potrebama. O takvim pozicijama svjedoče zagrebačke vila Fuhrmann (1935) Stjepana Planića, djelomično regionalistička vila Blažeković (1936) D. Iblera, kontekstualna kuća Arko (1940) Alfreda Albinija, kao i kapelica Majke Božje Sljemenske na Sljemenju (1932) Jurja Denzlera.

Grad Zagreb je nakon 1918. u okviru Kraljevine Jugoslavije bio najrazvijenije industrijsko, trgovačko i bankarsko središte te je naglo porastao broj stanovnika, što je uzrokovalo stambenu krizu i mnogobrojne socijalne probleme. Arhitekti, koji su bili svjesni potrebe društvenoga angažmana, udružili su se 1929. s umjetnicima u → Udruženje umjetnika Zemlja pod vodstvom D. Iblera. Zemlja je 1935. bila policijski zabranjena jer njezina socijalna angažiranost nije odgovarala tadašnjim vlastodršcima. Treba naglasiti i važnost nerealiziranih, vizionarskih projekata hrvatskih arhitekata poput konstruktivističkoga projekta kazališta u Harkivu (1930) Zdenka Strižića i projekata zdravstvenih ustanova – Sanatorija za TBC kosti i zglobova u Kraljevici (1929) te Kliničke i zakladne bolnice na Šalati u Zagrebu (1931) E. Weissmanna.

Nakon II. svj. rata zemlja je doživljavala korjenite promjene u političkom i gospodarskom smislu, što je prouzročilo i velike promjene u organizaciji i praksi arhitekture. U smislu opće kolektivizacije nastali su veliki državni arhitektonski uredi, no djelovali su i manji uredi atelijerskoga tipa. Velika zadaća za arhitekta bila je obnova ratom oštećenih gradova. Pritom se svojom kvalitetom osobito ističe obnova središta Zadra s njegovim povijesnim refe-

rencama izraženima na moderan način. Zbog ranog političkoga razlaza Jugoslavije sa Sovjetskim Savezom (1948) hrvatska arhitektura i umjetnost ostale su pošteđene diktata socijalističkoga realizma. U Zagrebu i Splitu došlo je do uzleta stanogradnje pa su nastale čitave nove gradske četvrti. Novi Zagreb izgrađen je prema principima CIAM-a, dok se u Splitu III afirmirao princip stambene ulice.

U smislu tradicije predratnih avangardi arhitekti su surađivali s umjetnicima udružujući se u skupine kao što je → EXAT 51. Kontinuitet moderne bio je osiguran daljnjim djelovanjem predratnih modernista – Josipa Seissela, J. Denzlera, Drage Galića, N. Šegvića, Kazimira Ostrogovića, Vladimira Turine, Marijana Haberlea, kao i njihovim pedagoškim angažmanom na zagrebačkom → Arhitektonskome fakultetu. Novi programi i građevinske tehnologije iziskivali su i transformacije modernističkih metoda. Potkraj 1950-ih i posebice 1960-ih nastali su radovi kasnoga modernizma velike arhitektonske vrijednosti. U Zagrebu su to Centar za zaštitu majke i djeteta V. Turine (1956), Radničko sveučilište Moša Pijade (danas Pučko otvoreno učilište) Radovana Nikšića i Ninoslava Kućana (1958), Gradska vijećnica K. Ostrogovića (1958). Izvanredni su bili i doprinosi stanogradnji: dvije corbusievske zgrade D. Galića u Vukovarskoj ulici te u arhitektonskom i urbanističkom pogledu inovativni stambeni blok u Laginjinoj autora Ivana Vitića. U okviru za gospodarstvo zemlje važne izgradnje Zagrebačkoga velesajma Vitić je 1957. projektirao izložbeni paviljon 40 velike konstrukcijske odvažnosti i avangardnog izričaja. U Dalmaciji je istodobno nastala arhitektura koja je vodila računa o specifičnostima okoliša kao i o bogatom povijesnom nasljeđu. Uz peristil Dioklecijanove palače u Splitu N. Šegvić je 1965. ostvario paradigmatički primjer građenja u kontekstu. U smislu tretmana nasljeđa primjeren je i Dom JNA (danas Gradska knjižnica Juraj Šižgorić) u Šibeniku I. Vitića iz 1961; ostakljeni volumen izravno postavljen na srednjovjekovni kameni zid fascinantna je arhitektonska performacija. Projekt Pomorske škole u Dubrovniku Lovre Perkovića (1954) određen je topo-

ARHITEKTURA,
Ivan Crnković, projekt
Novoga hrvatskog dvorca
ili Kuće sa šest jednakih
prostorija, 1983.

ARHITEKTURA, Renata Waldgoni i Andrej Uchytíl, crkva i pastoralni centar sv. Ivana apostola i evanđelista u Utrini iz 1991–2007., Zagreb

grafijom kao i obzirom prema blizini renesansnih ljetnikovaca. Orijentacija gospodarstva prema turizmu postavila je pred arhitekta zadatak izgradnje hotelskih kompleksa, u ono doba još kontrolirane gustoće. Senzibilnim smještanjem u mediteranski krajolik odlikuje se hotel Maestral u Brelima autorskoga tima – Julije De Luca, Matija Salaj, Ante Rožić, Bernardo Bernardi (1965). Dječje lječilište u Krvavici kraj Makarske (1964) autora Rikarda Marasovića senzacionalan je primjer arhitekture.

U razdoblju od 1950-ih do 1970-ih nastali su važni nerealizirani projekti, među ostalima za plivalište na Sušaku (1948) i kazalište u Zenici (1962) V. Turine s B. Magašem, te *Sinturbanizam* Vjenceslava Richtera (1964). U teoriji arhitekture ističu se radovi N. Šegvića, A. Lasla, Frana Gotovca, Antoanete Pasinović, Tomislava Premerla, Snješke Knežević. Od 1947. izlazi časopis → *Arhitektura*, a od 1954. → *Čovjek i prostor*, stručna glasila u izdanju Saveza arhitekata Hrvatske (→ Udruženje hrvatskih arhitekata).

Razdoblje nakon 1970-ih pokazuje orijentaciju prema internacionalnim kretanjima – brutalizmu i postmoderni, ali ne u smislu epigonstva, već u smislu primjene na lokalne čimbenike, gospodarstvo, okoliš i društvenu situaciju. Postmoderna diskusija vezala se uz umjetničke institucije poput Gradske galerije suvremene umjetnosti (Muzej suvremene umjetnosti) u Zagrebu, a akteri zajedničkih nastupa bili su Nikola Polak te Ivan Crnković i Nenad Fabijanić. Fabijanić je autor javnih prostora s idejom njihova oplemenjivanja (trgovi u Pagu, Opuzenu, Umagu).

Tijekom 1980-ih započela je serija uspjeha hrvatskih arhitekata na natječaju Shinkenchiku u organizaciji časopisa *Japan Architect*. Prve nagrade osvojili su I. Crnković, Vinko Penezić i Krešimir Rogina, a u 2000-ima Krešimir Damjanović. Dvojac Goran Rako – Bojan Radonić sudjelovao je na

međunarodnim natječajima formalno i programatski inovativnim projektima, prvu nagradu za projekt koncertne hale u Nari u Japanu (1991–92) nisu dobili prigodu realizirati. Hrvatska je 1992. postala članicom Europana, što joj je otvorilo mogućnosti sudjelovanja u međunarodnim arhitektonskim zbivanjima. Istraživački i integrativni projekti tima Helena Paver Njirić i Hrvoje Njirić (arhitektonski ured djelovao je do 2001) u okviru više natječaja za Europan rezultirali su pozornošću i utjecajem, kako u Hrvatskoj tako i na međunarodnoj sceni.

Za ratnih je zbivanja početkom 1990-ih građenje bilo reducirano, pa su mogućnost za arhitektonsku djelatnost bili interijeri. Kao pozornice urbanoga života treba istaknuti zagrebačke kavane Argentina autorice Ines Filipović (1988) i Ban Café N. Fabijanića (1992) koji je koncipiran kao sveobuhvatno umjetničko djelo. Radikalnu promjenu društvenoga i gospodarskoga sustava ponovno su donijele 1990-te. Arhitekti su se našli na slobodnom tržištu pa su se morali organizirati na nov način. U novom društvenom uređenju aktualna tema postala je sakralna arhitektura. Pritom se kvalitetom ističu: u Zagrebu crkva sv. Ivana u Utrini autorskoga tima Renata Waldgoni – Andrej Uchytíl (1994) i pastoralni centar sv. Terezije tima V. Penezić – K. Rogina u Trnju (1995), a na priobalnom području crkve Gospe od Karmela na Okitu kraj Vodica (1998), sv. Josipa u Ražinama u Šibeniku (1999) te sv. Ante na Šubičevcu u Šibeniku (2006) autora Nikole Bašića. Bašić je autor i javnih prostora koji su postali dio kulturnoga identiteta zemlje: Morskih orgulja u Zadru (2005) i spomen-obilježja poginulim vatrogascima na Velikom Kornatu (2010) oblikovanog golemim križevima od tradicionalnog suhozida. Dva nova projekta groblja autora Nikole Popića u Opuzenu (2003) te Snježane Jakopčić i Andrije Rusana u Požegi (2006), svako na svoj suptilan način, pokazuju i osnovnu kulturološku razliku između kontinentalne i primorske Hrvatske. U dalmatinskom kršu arhitekt oblikuje apstraktnim oštro definiranim kamenim i betonskim formama, dok u slavonskoj ravnici dominiraju mekane krivulje zidova od opeke.

Prijelaz u novo stoljeće donio je političke promjene koje su omogućile uzlet arhitektonske djelatnosti. Natječajima za društveno potpomognutu stanogradnju (POS) prigodu je dobila mlada generacija arhitekata. Osobito naglašenim odnosom prema okolišu i potrebama korisnika ističu se projekti timova mladih arhitekata: stambena zgrada u Krapinskim Toplicama (2003) autorica Ive Letilović i Morane Vlahović te stambeni niz u Cresu (2004) arhitektonskoga studija Capsula. Paralelno sa zgradama za kolektivno stanovanje nastale su i mnogobrojne obiteljske kuće, pri čemu je po njegovoj morfologiji i prostornom planu inovativna uloga pripala projektu Vile Klara (1999) Studija 3LHD. Nastavljanjem modernoga koncepta arhitektonski biro

Dva arhitekta (Tomislav Čurković i Zoran Zidarić) definira tipologiju mnogih obiteljskih kuća.

Konceptualno inovativna bila je izgradnja muzejskih ustanova počevši izgradnjom zagrebačkoga Muzeja suvremene umjetnosti (Igor Franić, 2007). Fragmentirani korpus posjeduje i svima pristupačan javni prostor. Javni je prostor također važan u izvedbi Arheološkoga muzeja Narona u Vidu kraj Metkovića (G. Rako, 2007). G. Rako koncipirao je muzej za spomenike rimske Narone topografski – s vanjskim stubištima i terasama. Isti autor je na sličan način koncipirao i Muzej vučedolske kulture u blizini Vukovara (2015). Intenzivno katarzično djeluje novi postav Memorijalnoga muzeja u Jasenovcu autorice H. Paver Njirić (2007).

U polju obrazovnih ustanova inovativni pristup u konstrukcijskom i programskom smislu predstavlja projekt gimnazije u Koprivnici (2007) Studija UP (Lea Pelivan i Toma Plejić) nagrađen europskom Nagradom Mies van der Rohe – Emerging Architects. Škola Fran Krsto Frankopan u Krku (2005) arhitekata Saše Randića i Idisa Turata radikalno modernim jezikom obraća se kako javnom prostoru grada tako i povijesnom nasljeđu. Naglašeno zajedništvo i otvorenost prema javnoj domeni konceptualna su baza mnogobrojnih školskih i sveučilišnih objekata autori kojih su profesori zagrebačkog Arhitektonskoga fakulteta: Hildegard Auf-Franić, Tonči Žarnić, Veljko Olujić, Tin Franić, Vanja Rister, Mia Roth Čerina. U procesu inovacija obrazovnih zgrada treba istaknuti dosege Radovana Tajdera i Mladena Anđela iz kasnih 1970-ih i s početka 1980-ih. Osim razvoja sustava modularnih jedinica *Megas* za gradnju dječjih vrtića ostvarili su i niz školskih objekata među kojima se po svom vizionarskom karakteru ističe Osnovna škola Zvonimira Franka u Kutini (1982).

U XXI. st. odnos prema okolišu kao i ponovna uporaba postojećih građevina sve više dobivaju na važnosti. Tako je za autore objekata u parku prirode Lonjsko polje (M. Roth Čerina i Tonči Čerina) bila jednako važna suradnja s lokalnom zajednicom kao i ekološki način građenja. U smislu ponovne uporabe građevina osobito se uspješnim pokazao projekt kompleksa Dvije palače u Zadru (2014–22) tima Iva Letilović – Igor Pedišić, pri čemu je radikalno suvremenim sredstvima uspostavljen novi život zadrarskih renesansnih palača.

Nova hrvatska arhitektura označena je međunarodnom orijentacijom s naglašenom vezanošću uz lokalne zajednice te fizički i kulturni okoliš. Novim metodama i sredstvima planiranja ostvarena je i nova prostorna kvaliteta. Konceptualnost i hibridnost programa odgovorni su potrebama i željama vlastita kulturnoga kruga. Hrvatski arhitekti u prigodi su nastupati u javnosti putem institucija poput Zagrebačkoga salona arhitekture te godišnjih izložbi realizacija, koje su popraćene nagradama Udru-

ženja hrvatskih arhitekata. Vrlo je važna stručna izdavačka djelatnost koja obuhvaća povijesne i suvremene teme (autori su među ostalima Tamara Bjažić, Dubravka Kisić, Ana Šverko, Zlatko Karač). Za prisutnost arhitekture kao kulturne discipline važni su također mediji radio, televizija i film pri čemu je osobito vrijedna serija *Betonski spavači*, nastala prema konceptu Saše Bana, Maroja Mrduljaša i Nevenke Sablić. Tradicionalni časopis *Čovjek i prostor* dobio je monografski format. Za podizanje stručnosti i uklapanje u međunarodni diskurs važnu je ulogu imao časopis za arhitekturu i kulturu → *Oris*, pokretač i izdavač kojega je bio A. Rusan. Uz časopis je vezan festival arhitekture Dani Orisa (koji posjećuju i gosti iz susjednih zemalja) te Kuća arhitekture kao pozornica izložbi i diskusija. Aktivan arhitektonski diskurs omogućuju i Udruženje hrvatskih arhitekata, lokalna društva arhitekata kao i → Hrvatska komora arhitekata.

LIT.: N. Šegvić: *Arhitektonska moderna u Hrvatskoj*. Republika, 8(1952) 3, str. 179–185. — *Arhitektura*, (1984–85) 189–195. — T. Premerl: *Hrvatska moderna arhitektura između dva rata. Nova tradicija*. Zagreb, 1989. — Á. Morawánszky: *Architekturtheorie im 20. Jahrhundert*. Beč – New York, 2003. — *Avantgarde und Kontinuität. Architektur im Ringturm*. Beč, 2007. — M. Mrduljaš, V. Mimica, A. Rusan: *Suvremena hrvatska arhitektura. Testiranje stvarnosti*. Zagreb, 2007. — T. Bjažić Klarin: *Ernest Weissmann. Društveno angažirana arhitektura 1926. – 1939*. Zagreb, 2015.

V. Grimmer

ARHITEKTURA,
Lea Pelivan i Toma Plejić,
Gimnazija Fran Galović sa
sportskom dvoranom iz
2007., Koprivnica
foto: R. Leš

Arhitektura, stručni i znanstveni časopis → Udruženja hrvatskih arhitekata. Pokrenut je 1947. s podnaslovom *Mjesečnik za arhitekturu, urbanizam i primijenjenu umjetnost*, a prvi izdavač bio je Savez društava i inženjera FNRJ. Godine 1950. promijenio je naziv u *Urbanizam i arhitektura*, a od 1952. do 2008. kada je ugašen izlazio je pod prvotnim nazivom. Isprva je izlazio dvomjesečno, pa četvrtgodišnje, potom i rjeđe. Donosio je članke o recentnim arhitektonskim i urbanističkim projek-